

Jean-Jacques Rousseau

EMILE

eller om opdragelsen

Forkortet udgave

PÅ DANSK VED KRISTEN D. SPANGGAARD
UDVALG OG EFTERSKRIFT VED ANNE FASTRUP

Borgen

I. DEL

Emile eller om opdragelsen

Oversat fra fransk af Kristen D. Spanggaard

Udvalg og efterskrift ved Anne Fastrup

Originalens titel:

Emile ou de l'Education

Dansk udgave © Borgens Forlag 1962

Omslag: Lars Bech-Jessen

Omslagsillustration: Sir Joshua Reynolds »Master Hare« (1788/89)

Published by Borgens Forlag, Valbygaardsvej 33,

DK-2500 Copenhagen Valby

Trykt hos Narayana Press, Gylling

ISBN 87-21-00665-2

2. (forkortede) udgave, 1. oplag 1997

Første bog

Alt er godt¹ som det udgår fra skaberens hænder; i menneskets hænder udarter alt. Han tvinger en mark til at frembringe en anden marks produkter, et træ til at bære et andet træs frugt. Han bringer klimaer, elementer og årstider ud af deres naturlige orden. Han lemlæster sin hund, sin hest, sin slave. Han vender op og ned på alt, han vansirer alt; han elsker det vanskabte, det uhyrlige. Han tåler ikke, at noget ser ud som det er skabt af naturen, ikke engang menneskene; dem skal han absolut have dresseret som cirkusheste; dem skal han have vredet på sin facon som træerne i sin have.

Uden en sådan dressur ville alt gå endnu værre, og menneskene ønsker ikke at være halvvejs afrettede. Som forholdene er nu, ville et menneske, som fra fødselen var helt overladt til sig selv, være det mest forkvaklede af alle væsener. Fordomme, autoritetstro, tvang, andres eksempel, alle de samfundsinstitutioner, som vi til overmål er omgivet af, ville kvæle naturen i det uden at sætte noget andet i stedet. Dette menneskes natur ville være at ligne ved et lille træ, som tilfældigvis er skudt op midt på en vej, hvor de forbipasserende snart får taget livet af det ved at støde til det fra alle sider og bøje det i alle retninger.

Det er dig jeg henvender mig til, kærlige og forudseen-

de moder,* som var klog nok til at gå bort fra den slagne landevej og sikre det opvoksende skud mod de menneskelige meningers angreb. Drag omsorg for den unge plante og vand den, før den dør; dens frugter vil en dag berede dig store glæder. Byg i god tid et læhegn omkring dit barns sjæl. En anden kan markere dets omkreds, men du alene bør bygge værnet.

Man danner planterne ved dyrkning og menneskene ved opdragelse. Hvis mennesket fødtes stort og stærkt, ville hans størrelse og hans kræfter ikke være ham til nogen nytte, før han havde lært at bruge dem; ja, de ville endda være ham til skade, idet de ville forhindre andre i at tænke på at hjælpe ham.** Overladt til sig selv ville han omkomme i elendighed, inden han endnu havde lært sine fornødenheder at kende. Man beklager barnets hjælpeløshed i de første leveår. Man indser ikke at menneskeslægten ville

* Den første opdragelse er den vigtigste, og den tilkommer ubestrideligt kvinderne. Hvis skaberen havde ønsket at henlægge denne opgave til mændene, havde han sat dem i stand til at give mælk til børnenes ernæring. I skrifter om opdragelse bør man altså fortrinsvis henvende sig til kvinderne; thi rent bortset fra at kvinderne er bedre egnede end mændene til at overvåge børnenes opdragelse og altid har en større indflydelse derpå, har de også meget større interesse i at opdragelsen giver et godt resultat, idet de fleste enker næsten er prisgivet deres børn og derfor på godt og ondt får at føle resultatet af deres opdragelsesmetode. Lovene som altid beskæftiger sig så stærkt med ejendomsret og så lidt med mennesker – fordi deres øjemed er opretholdelse af freden og ikke fremme af dyden – giver ikke mødrene tilstrækkelig myndighed. Dog er deres stilling sikrere end fædrenes. Deres pligter er også mere byrdefulde; deres omsorg er vigtigere for den gode ordens opretholdelse i familien. I almindelighed føler de sig også nærmere knyttet til børnene. Der gives tilfælde hvor en søn, der viser manglende respekt for sin

I. DEL

være gået til grunde, hvis ikke mennesket var begyndt med at være barn.

Vi fødes svage, men behøver styrke. Vi fødes blottede for alt og trænger til hjælp. Vi fødes uden omdømme; vi har brug for dømmekraft. Alt det, som vi savner fra fødelsen og får brug for som voksne, gives os gennem opdragelsen.

Denne opdragelse får vi dels af naturen, dels af menneskene og dels af tingene. Den indre udvikling af vores organer og åndsevner er naturens opdragelse. Den rette brug af disse organer og åndsevner beror på menneskenes opdragelse. Erhvervelsen af egne erfaringer gennem de ting der omgiver os, er tingenes opdragelse.

Enhver af os dannes altså af tre hold lærere. Den disci-

en søn, der viser manglende respekt for sin fader, kan undskyldes på en eller anden måde; men hvis et barn, ligegyldigt under hvilke omstændigheder, er så unaturligt at det viser manglende respekt for sin moder – mod hende, som har båret det under sit hjerte, og som i årevis har nægtet sig alt for at kunne beskæftige sig med det – skal man ikke tøve med at kvæle dette vanartede barn som et uhyre, der er uværdigt til at skue dagens lys. Mødrene, siger man, forkæler deres børn. Det er ganske givet forkert af dem, men de handler mindre forkert end I, som måske fordærver dem. En moder ønsker at hendes barn skal være glad, og det med det samme. Ønsket er berettiget, og tager hun fejl af midlerne, må man oplyse hende. Fædrenes ærgerrighed, havesyge og tyranni, deres overfladiske omsorg, deres ligegyldighed, deres hårde ufølsomhed er hundrede gange mere skæbnesvanger for børnene end mødrenes blinde kærlighed. For øvrigt skylder jeg at forklare, hvad jeg forstår ved ordet moder; det vil ske i det følgende.

** Da han ligner andre mennesker af udseende, men er berøvet ordets gave og de tanker det udtrykker, vil han være ude af stand til at gøre dem begribeligt at han har brug for deres hjælp, og intet i hans ydre fremtræden ville synes at påkalde den.

pel i hvis indre deres forskellige lærdomme kommer i konflikt, er dårligt opdraget og kommer aldrig i harmoni med sig selv. Den discipel i hvis indre de forskellige lærdomme smelter sammen og arbejder i samme retning, han alene går frem imod sin bestemmelse og lever konsekvent. Han alene er vel opdraget.

Af disse tre forskellige opdragelser beror den første, naturens opdragelse, ikke på os selv. Tingenes opdragelse beror kun delvis på os selv. Menneskenes opdragelse er den eneste som vi virkelig er herre over, og det endda kun under falsk foregivende. Thi hvem er han som tør gøre sig håb om at have fuldkommen herredømme over de mennesker, der omgiver et barn, og at kunne kontrollere deres ord og handlinger?

Så snart opdragelsen bliver en kunst, er det næsten umuligt at nå et godt resultat, fordi de forhold, hvis harmoniske sammenfald er nødvendigt for det heldige udfald, ikke er afhængige af mennesker. Alt hvad man med den yderste omhu kan gøre, er at nærme sig mere eller mindre til målet, men man skal have held med sig for at nå det.

Hvad er da målet? Det er naturens eget mål, som jeg lige har vist. Eftersom en sammensmeltring af de tre opdragelsesfaktorer er nødvendig for opdragelsens heldige udfald, er det den opdragelsesfaktor, som vi ikke er herre over, nemlig naturen, der må være ledende for de to andre. Men måske er ordet natur et alt for svævende begreb; jeg skal prøve at bestemme det nærmere.

Naturen, siger man, er ikke andet end vane. Hvad vil det sige? Gives der ikke vaner, som fremkaldes ved vold, og som dog aldrig kvæler naturen? Som eksempel kan nævnes planter, som man ved tvang hindrer i at gro lige

opad. Sættes planten i frihed, beholder den ganske vist den bøjningsvinkel, man har tvunget den ind i; men saft-opstigningen har ikke af den grund forandret sin oprindelige retning, og hvis planten fortsat får lov at gro i frihed, vil dens skud efter pege lige opad. På lignende måde forholder det sig med menneskene. Så længe man lever under de samme forhold, kan man bevare de tilbøjeligheder som er erhvervet ved vane, men som måske slet ikke er i overensstemmelse med vor natur. Men forandrer situationen sig, taber også vanen sig, og naturen vender tilbage. Opdragelsen er ganske sikkert kun en vane. Men findes der ikke også folk som glemmer eller mister deres opdragelse, og andre som bevarer den? Hvoraf kommer denne forskel? At indskrænke betydningen af ordet natur til kun at betegne vaner som er i overensstemmelse med naturen, er en meningsløshed som man godt kan spare sig.

Lige fra fødselen er vi modtagelige for indtryk, vi påvirkes på forskellig måde af de genstande som omgiver os. Så snart vi, så at sige, bliver os vore indtryk bevidst, bliver vi tilbøjelige til at nærme os eller undgå de genstande, som fremkalder disse indtryk, i begyndelsen efter som de er os behagelige eller ubehagelige, senere i forhold til den harmoni eller disharmoni som vi finder mellem os og de pågældende genstande, endelig i forhold til den bedømmelse af begrebet lykke eller fuldkommenhed som fornuften indgiver os. Disse tilbøjeligheder udvikles og befæstes, efterhånden som vi bliver mere modtagelige for indtryk og mere oplyste, men tvunget som de er af vore vaner ændres de mere eller mindre af vore meninger. Før denne forandring udgør de hvad jeg kalder i naturen os.

Det er altså til disse oprindelige tilbøjeligheder at alt skal føres tilbage. Det kunne gøres, dersom vore tre opdra-

gelsesmåder kun var forskelligartede, men hvad skal man gøre, når de er i modstrid med hinanden, når man i stedet for at opdrage et menneske for dets egen skyld vil opdrage det for andres? Så er samklang umulig. Er man således tvunget til at bekæmpe enten naturen eller de sociale institutioner, må man vælge, om man vil danne et menneske eller et samfundsmedlem; thi man kan ikke gøre begge dele på én gang.

Ethvert mindre samfund, som er begrænset og vel sammensvejset, skiller sig ud fra det store. Enhver patriot er hård over for udlændinge. De er kun mennesker og betyder intet for ham.* Dette onde er uundgåeligt, men betyder ikke stort. Hovedsagen er, at man er god imod dem i hvis kreds man lever. Udadtil var spartaneren ærgerrig, have-syg og uretfærdig; men inden for murene rådede uselvskhed, retfærdighed og enighed. Fæst ikke lid til de kosmopolitter, som i deres skrifter søger fjerntliggende pligter – pligter, som de forsmår at opfylde inden for deres nærmeste kreds. En filosof kan elske tatarerne for at slippe uden om pligten til at elske sin næste.

Naturmennesket er sig selv nok. Han er den numeriske enhed, den selvstændige ener som kun ser tingene i relation til sig selv eller sin ligemand. Kulturmennesket er kun en brøk som går op i en fællesnævner, og hvis værdi består i dets forhold til det hele tal som er samfundet. Det er de gode samfundsinstitutioner som bedst formår at ødelaegge et menneske, berøve det dets selvstændige tilværelse for at

* Derfor er de republikanske krige også grusommere end de monarkiske. Men er kongernes krige end moderate, er deres fred til gengæld frygtelig. Det er bedre at være deres fjende end deres undersåt.

give det en betinget tilværelse og lade dets jeg gå op i fællesskabet. Resultatet bliver, at det enkelte væsen ikke længere føler sig som en enhed, men som del af en enhed og derefter kun befinder sig vel ved at være en del af helheden. En romersk borger hed hverken Caius eller Lucius, han var slet og ret en romer, og han elskede fædrelandet endda højere end sig selv. Regulus² gjorde fording på at blive betragtet som carthagenienser, idet han var blevet sin besejrs ejendom. Som udlænding nægtede han at tage sæde i Roms senat; en carthagenienser måtte beordre ham dertil. Han harmedes, da man ville redde hans liv. Han sejrede og vendte triumferende tilbage til Carthago for at dø uden pinsler. Det har efter min mening ikke nogen videre forbindelse med tænke- og handlemåden hos de mennesker vi kender i dag.

Spartaneren Pedarete³ melder sig som kandidat til en plads i de tre hundredes råd, men hans kandidatur afvises. Han vender hjem, strålende af glæde over, at der i Sparta findes tre hundrede mænd som er visere end han. Jeg formoder, at disse glædesytringer var oprigtigt ment; der er grund til at tro at de var det. Se, det er borgeren.

En kvinde i Sparta, som havde fem sønner i hæren, ventede på efterretninger fra slagmarken. En helot kommer, og hun spørger ham skælvende: »Hvordan er det gået?« Han svarer: »Dine fem sønner er dræbt.« – »Lumpne slave, har jeg spurt om det?« – »Vi vandt sejr!« – Moderen løber til templet og takker guderne. Se, det er borgerinden.

Den, som i det civiliserede samfund vil lade de naturlige følelser have forrang ved ikke hvad han vil. Altid i modstrid med sig selv, stadig vaklende mellem tilbøjelighed og pligt bliver han hverken menneske eller borger. Han bliver intet værd hverken for sig selv eller for andre.

Han bliver et nutidsmenneske, en franskmand, en englænder, en borger, kort sagt ingenting.

* * *

I naturtilstanden hvor alle mennesker er lige, er deres fælles kald dette at være menneske, og den som er godt opdraget til dette kald, vil ikke være uegnet til poster som står i forbindelse dermed. Om min elev er bestemt for hæren, kirken eller skranken, er mig lige meget. Før forældrenes valg kalder naturen ham til livet som menneske. At leve et menneskeliv er den bestilling jeg vil lære ham. Når han forlader mig, er han – det indrømmer jeg – hverken dommer, soldat eller præst, så er han først og fremmest menneske; og alt hvad et menneske bør være, vil han efter behov kunne være lige så godt som enhver anden. Selv om skæbnen tvinger ham til at skifte stilling, vil han stadig være på sin plads. *Occupavi te, Fortuna, atque cepi; omnesque aditus tuos interclusi, ut ad me aspirare non posses.*⁴

Vort vigtigste studium er studiet af menneskets vilkår. Den af os, som bedst formår at bære livets glæder og sorg, er efter min mening den bedst opdragne, hvoraf følger, at den sande opdragelse mindre består i forskrifter end i øvelser. Vi begynder at lære, idet vi begynder at leve. Vor opdragelse begynder med vor tilværelse. Vor første lærer er vor amme.

Derfor havde ordet opdragelse også hos de gamle en anden betydning, som vi ikke mere bruger, idet opdragelse betød ernæring. *Educit obstetrix, educat nutritrix, instituit pædagogus, docet magister*. Altå opdragelse, vejledning og undervisning er tre ting, hvis formål er lige så forskellige som ammen, skolelæreren og hovmesteren.

Men denne deling er uheldig; skal barnet ledes på rette måde, bør det kun følge en enkelt vejleder.

Vi må se sagen ud fra et mere almindeligt synspunkt; vi må betragte vor elev som mennesket i almindelighed, mennesket som er utsat for alle livets omskiftelser. Hvis menneskene fra fødselen var bundet til et enkelt land, hvis samme vejrlig rådede hele året, hvis enhver var länket til sin skæbne uden udsigt til nogen som helst forandring, ville de hævdvundne opdragelsesmetoder være gode i visse henseender; det barn, der var opdraget til en bestemt livsstilling som han aldrig forlod, ville ikke blive utsat for en anden stillings ubehageligheder. Men i betragtning af de menneskelige forholds omskiftelighed, i betragtning af vort århundredes uro og rastløshed, som i løbet af en menneskealder vender op og ned på alting, kan man så tænke sig en mere vanvittig metode end at opdrage et barn ud fra den forudsætning, at det aldrig skal forlade sit værelse, at det altid vil være omgivet af sine tjenestefolk? Hvis et sådant ulykkeligt væsen tager et eneste skridt på jorden, hvis det blot går ned ad en trappe, vil det være fortapt. Det er ikke på den måde man lærer barnet at tåle smærter; man opøver det blot til at føle dem.

Man tænker udelukkende på at beskytte sit barn, men det er ikke nok; man må lære det at tage vare på sig selv som voksen, at tåle skæbnens slag, at trodse overdådighed og fattigdom. Det må lære i nødfald at kunne leve på Islands gletchere eller på Maltas glødende klipper. Hvor mange forholdsregler De end tager for at beskærme barnet mod døden, skal det dog dø. Selv om dets død ikke liftfrem skyldes Deres omsorg, så er denne omsorg dog ilde anbragt. Det gælder mindre om at forhindre barnet i at dø,

end om at lære det at leve. At leve er ikke blot det at trække vejret, det er at handle, det er at bruge vores organer, vores sanser, vores evner, alt det i os som giver os følelsen af at være til. Det menneske som har levet længst, er ikke det som har de fleste år på bagen, men det, som mest intenst har følt livets pulsslag. Mangen mand, der bliver begravet som hundredårig, har været død siden fødselen. Han ville have vundet ved at gå i graven i sin ungdom, hvis han havde levet et virkelig menneskeliv indtil da.

Al vor visdom består i slaviske fordømme. Alle vores skikke er udtryk for underkastelse, ufrihed og tvang. Det civiliserede menneske fødes, lever og dør i trældom. Ved dets fødsel bliver det syet ind i et svøb; ved dets død bliver det sømmet inde i en kiste; i den tid hvor det har menneskelige træk, er det länkebundet af vores institutioner.

* * *

Vil De føre menneskene tilbage til opfyldelse af deres første pligter, så begynd med mødrerne. De vil blive forbavset over den omvæltning, De afstedkommer. Fra dette første skridt på fordærvelsens vej: at mødrerne vægrer sig ved at amme deres børn, kan alt udledes; ethvert moralsk begreb opløses, de naturlige følelser afstumpes i alle hjerter, hjemmene gør et dødt og glædesløst indtryk, det rørende billede af en opvoksende familie fængsler ikke mere fædrene og vækker ikke fremmedes ærbødighed; man har mindre agtelse for en moder, hvis børn man ikke ser; der er intet sammenhold i familerne, intet dagligt samvær til styrkelse af blodets bånd. Det er, som om der efterhånden hverken er fædre, mødre eller børn, hverken brødre eller søstre; de kender næppe hinanden; hvordan skulle de da komme til at holde af hinanden? Enhver tænker kun på sig selv.

Når hjemmet kun er et trist og ensomt sted, må man gå ud og more sig andetsteds.

Men nedlader mødrerne sig til selv at amme deres børn, blomstrer familielivet op: naturlige følelser vågner i alle hjerter, og landet bliver etter befolket. Dette første punkt, ja, dette punkt alene vil gøre alt godt igen. Kærligheden til hjemmet er den bedste modgift mod slette sæder. Børnenes pasning, som man tror er et besvær, bliver en fornøjelig syssel. Det bevirket, at faderen og moderen bliver mere uundværlige og derfor kærere for hinanden, og således knyttes det ægteskabelige bånd fastere imellem dem. Når hjemmet er fuldt af liv og glæde, bliver det huslige arbejde hustruens kæreste beskæftigelse og mandens fornøjeligtste tidsfordriv.

Således vil afskaffelsen af denne misbrug snart medføre en almindelig forbedring, og naturen vil på ny indtræde i sine rettigheder. Lad kvinderne først blive mødre igen, så vil mændene snart følge efter som fædre og ægte mænd.

* * *

Det er menneskets skæbne at lide i alle livets aldre. Endog selvopholdelsen er forbundet med smerte. Det menneske skal prise sig lykkelig der i barndommen kun har kendt de fysiske lidelser som er langt mindre grusomme, langt mindre smertefulde end de andre, og som meget sjældnere end dem får os til at give afkald på livet. Man begår ikke selvmord på grund af gigtsmerter; det er kun de sjælelige lidelser som fører til fortvivlelse. Vi ynkes over barnets lod, men det er vor egen vi må beklage os over. Vore største lidelser har deres oprindelse i os selv.

Når et barn fødes, skriger det. Den første barnealder går med gråd. Snart vugger man det eller kærtegner det

MOJTKA

for at berolige det; snart truer man det eller slår det for at få det til at tie. Enten gør vi det som barnet ønsker, eller også kræver vi af barnet hvad vi selv ønsker. Enten giver vi efter for barnets luner, eller vi tvinger det til at give efter for vore. Der er ingen mellomvej: enten kommanderer barnet, eller også bliver det kommanderet. Barnets første begreber bliver derfor dels herskerens dels slavens. Inden barnet endnu kan tale, befaler det; inden det endnu kan handle, adlyder det. Undertiden straffer man det, endnu før det kan erkende sine fejl, eller rettere: før det kan begå nogle. Således fylder man tidligt dets unge hjerte med lidenskaber, som man derefter giver naturen skyld for. Når man selv har gjort sig umage for at gøre barnet uartigt, beklager man sig over dets uartighed.

På denne måde tilbringer et barn seks eller syv år blandt kvinder som offer for deres eller sine egne luner. Når man har lært det dette og hint, det vil sige: når man har bebyrdet dets hukommelse enten med ord, som det ikke har forudsætninger for at forstå, eller begreber, som ikke er det til nogen nytte; når man har uddrevet naturen med lidenskaber, som man selv har opvakt, så overlader man dette kunstprodukt af et barn til en huslærer. Denne videreudvikler derefter de kunstige spirer, som han finder fuldt udformede, og lærer barnet alt undtagen dette: at kende sig selv, at udvikle sine evner, at leve efter naturen og blive et lykkeligt menneske. Når så endelig dette barn – på én gang slave og tyran – proppet med kundskaber, men uden evne til selvstændig tænkning, en svækling på sjæl og legeme, bliver kastet ud i verden og dér viser sin udelighed, sit hovmod og sine skavanker, da må man sandeligt begrænde menneskenes uforstand og bagvendthed. Man gør det helt forkerte. Et sådant menneske er skabt af vore

egne luner; det menneske som skabes af naturen er anderledes.

Vil De have at barnet skal bevare sin oprindelighed, så værn om den lige fra det øjeblik barnet kommer til verden. Man må bemægtige sig det straks efter fødselen og ikke slippe det, før det er blevet voksent, ellers vil ens forehavende aldrig lykkes. Ligesom moderen er den naturlige amme, således er faderen den naturlige lærer. De må enes om fordelingen af deres hverv og være enige om deres system, således at barnet kan gå fra den enes hånd over i den andens. Det bliver bedre opdraget af en fornuftig, jævnt oplyst fader end af verdens dygtigste lærer.

* * *

Man diskuterer meget, hvilke egenskaber en god opdrager skal have. Den første egenskab jeg ville kræve af ham – men denne egenskab forudsætter mange andre – er, at han ikke er til fals. Der findes hvert, som er så ædle, at man ikke kan udføre dem for penge uden at vise sig uværdig til at udøve dem. Sådanne hvert er krigerens og opdragerens. »Hjem skal da opdrage mit barn?« – »Jeg har allerede sagt det: du selv.« – »Jeg kan ikke.« – »Du kan ikke! Så se dig om efter en ven; jeg ser ingen anden udvej.«

En opdrager, hvilken ophøjet sjæl. I sandhed, for at danne et nyt menneske må man være enten dets fader eller selv være mere end et menneske. Og det hvert betror man ganske roligt til lejesvende!

Jo mere man tænker over sagen, des flere nye vanskeligheder dukker der op. Opdrageren eller hovmesteren burde være uddannet med henblik på sin elev; tjenestefolkene burde være opdraget med henblik på deres herre; alle de som omgås barnet burde selv have modtaget de indtryk

de vil meddele det. Således burde man gå fra den ene opdragelse til den anden, jeg ved ikke hvor langt tilbage. Hvordan skulle et barn kunne blive godt opdraget af en, som ikke selv er blevet godt opdraget?

Er det da umuligt at finde et sådan sjældent menneske? Jeg ved det ikke. Hjem ved, hvilken grad af dyr en sjæl kan hæve sig op til, selv i disse fordærvede tider. Men lad os antage, at vidunderet er fundet. Det er i lyset af hvad han skal udrette, at vi må se, hvordan han bør være. Hvad jeg på forhånd mener at kunne indse er dette, at en fader, som virkelig føler hvad en god hovmester er værd, ville bestemme sig til at undvære ham, thi det vil koste ham mere møje at finde en end selv at være det. Ønsker han at skaffe sig en ven, må han opdrage sin søn til at blive det; så er han fri for at søge andetsteds, og naturen har allerede gjort det halve.

En mand, som jeg kun kender af rang, har foreslægt mig at opdrage sin søn. Derved har han utvivlsomt vist mig en stor ære; men i stedet for at harmes over mit afslag burde han rose mig for min betænkelighed. Thi hvis jeg havde modtaget hans tilbud og min metode havde vist sig at være fejlagtig, var det blevet en mislykket opdragelse. Hvis min metode var lykkedes, havde det været endnu værre, for så ville sønnen have frasagt sig sin titel og nægtet at bære fyrfestenavn.

Jeg har alt for megen ærbødighed for en hovmesters ophøjede pligter og føler i alt for høj grad min egen uformuenhed til, at jeg nogen sinde skulle modtage en sådan post, fra hvilken side den end blev mig tilbuddt. Selv forpligtelsen over for en ven ville kun være mig en yderligere grund til afslag.

Efter læsningen af denne bog tror jeg kun få forældre

vil være fristet til at give mig et sådant tilbud, og jeg beder dem, som dog kunne være fristet dertil, om ikke at gøre sig ulejlighed til ingen nytte. Jeg har tidligere forsøgt mig i dette kald, tilstrækkeligt til at indse, at jeg ikke egner mig til det; selv om mine evner skulle strække til, vil mine ydre forhold hindre mig deri. Denne offentlige erklæring mener jeg at skynde dem, som ikke synes at vise mig så megen agtelse, at de anser mig for at være oprigtig i mit svar og fast i mine beslutninger.

Ude af stand til at gøre fyldest i det nyttigste hverv af alle, over jeg at påtage mig det letteste; efter så mange andres eksempel låner jeg hånd ikke til selve værket, men til pennen. I stedet for selv at gøre det der bør gøres, vil jeg bestræbe mig for at sige hvad der bør gøres.

Jeg ved vel, at ved sådanne foretagender kan forfatteren – der altid ubesværet bevæger sig i systemer som han er fritaget for at praktisere – med lethed give mange smukke forskrifter som det er umuligt at følge. Jeg ved også, at på grund af manglende detaljer og eksempler bliver selv de brugbare metoder, han anfører, uanvendelige, idet han forsømmer at vise hvordan de skal føres ud i praksis.

Jeg har derfor valgt den udvej at give mig selv en tænkt elev, og at tillægge mig selv den alder, det helbred, de kundskaber og talenter som arbejdet på hans opdragelse kræver, idet jeg agter at vejlede ham lige fra fødselen til det tidspunkt hvor han, som voksen mand, ikke har brug for anden vejleder end sig selv. Denne metode forekommer mig at være velegnet til at hindre en forfatter, som har mistillid til sig selv, i at fortæbe sig i fantasterier; thi så snart han fjerner sig fra den almindelige praksis, behøver han kun at prøve sin egen metode på eleven; han vil da snart mærke, eller læseren vil mærke det for ham, om han

følger barndommens fremskridt og menneskesjælens naturlige udvikling.

Det er det jeg har forsøgt at gøre under alle de vanskeligheder som har meldt sig. For ikke at gøre denne bog unødig omfangsrig har jeg nøjedes med at forudsætte de grundsætninger, hvis sandhed burde være indlysende for enhver. Men angående de forskrifter som kræver bevis, har jeg anvendt dem alle på min Emile eller på andre, og jeg har meget udførligt påvist hvordan mine metoder kan praktiseres. Det er i det mindste den plan jeg har sat mig for at følge; så må læseren afgøre om det er lykkedes mig.

* * *

Gennem barnets gråd, som man er tilbøjelig til at ringeagte, knyttes dets første forbindelse med omgivelserne. Dér smedes den første ring i den lange kæde hvoraf samfundsordenen består.

Når barnet græder, er det utilpas; det har et eller andet behov, som det ikke selv kan tilfredsstille. Man undersøger barnet, finder dette behov og råder bod derpå. Finder man det ikke, eller kan man ikke råde bod derpå, fortsætter gråden, og man bliver ærgerlig. Man kæler for barnet for at få det til at tie, man vugger det og synger for det for at dysse det i søvn. Hvis barnet stædigt bliver ved med at græde, bliver man utålmodig og truer det, ja, brutale ammer slår det undertiden. Se, det er højest mærkelige indtryk for et barn at få ved sin indtræden i livet.

Jeg glemmer aldrig synet af et af disse besværlige grædebørn, som var blevet slået af sin amme. Det tav øjeblikkelig, og jeg troede, det var skrækken som fik det til at tie. Jeg sagde til mig selv: det bliver en slavesjæl som skal behandles med strenghed. Jeg tog fejl; det ulykkelige barn

var ved at kvæles af harme; dets åndedræt var standset, jeg så det blive violet i ansigtet. Et øjeblik efter fik barnet luft i skarpe skrig; alle udtryk for hævnfølelse, raseri og forurettelse lå i disse skrig. Jeg frygtede, at barnet skulle kvæles i sin ophidselse. Havde jeg tvivlet på, at følelsen af ret og uret er mennesket medfødt, så ville dette eksempel have været tilstrækkeligt til at overbevise mig. Jeg er sikker på, at om et stykke glødende trækul var faldet på barnets hånd, ville det have følt det mindre smertefuld end dette forholdsvis lette slag – men et slag, som var givet barnet i den åbenbare hensigt at krænke det.

Børns tilbøjelighed til heftighed, forbitrelse og vrede kræver, at de behandles med overordentlig skånsomhed, Boerhave mener, at deres sygdomme for en stor del skyldes krampetilstande, og han giver følgende grund dertil: da hovedet er forholdsvis stort og nervesystemet mere udstrakt end hos voksne, er barnet mere modtageligt for irritation. Hold derfor børn omhyggeligt borte fra tjenestefolk som driller, irriterer og hidser dem op; deres påvirkning er hundrede gange mere skadelig og mere skæbnesvanger for børnene end alle vejrets og årstidernes påvirkninger. Så længe børn kun finder modstand hos tingene og aldrig i menneskers uvilje, bliver de hverken trodsige eller arrige, og de holder sig bedre ved helbred. Det er en af grundene til, at børn af folket – som lever i større frihed og selvstændighed end andre børn – i almindelighed er mindre svage og mindre sygelige, tværtimod mere robuste end dem, som man mener at give en bedre opdragelse ved ustændeligt at gøre dem imod. Man må altid huske på, at der er stor forskel på at adlyde dem og ikke gøre dem imod.

Børnenes første tårer er bønner, men hvis man ikke passer på, bliver de snart befalinger. De begynder med at lade

sig hjælpe og ender med at lade sig betjene. Deres medfødte svaghed – hvoraf i første omgang følelsen af deres afhængighed opstår – udvikler sig til en følelse af herredommme og magt. Men da denne forestilling mindre opstår af deres behov end af vore tjenester, kan man her begynde at skelne moralske virkninger, hvis umiddelbare årsag ikke ligger i naturen. Man ser altså, hvor vigtigt det er lige fra den allertidligste alder at udrede de hemmelige bevæggrunde for børns bevægelser og skrig.

Når børnen begynder at tale, græder de mindre. Dette fremstår naturligt; der sker blot dette, at ét sprog erstattes af et andet. Så snart børn i ord kan udtrykke at de lider, hvorfor skulle de så sige det med skrig, hvis da ikke smerten er så uudholdelig at den ikke kan udtrykkes i ord. Hvis de så fortsætter med at græde, ligger fejlen hos de mennesker som omgiver dem. Så snart Emile én gang har sagt: det gør ondt, skal der meget stærke smærter til for at få ham til at græde.

Anden bog

Så snart børnen har lært at tale, vil den også lære at græde.

Når børnen begynder at tale, græder de mindre. Dette fremstår naturligt; der sker blot dette, at ét sprog erstattes af et andet. Så snart børn i ord kan udtrykke at de lider, hvorfor skulle de så sige det med skrig, hvis da ikke smerten er så uudholdelig at den ikke kan udtrykkes i ord. Hvis de så fortsætter med at græde, ligger fejlen hos de mennesker som omgiver dem. Så snart Emile én gang har sagt: det gør ondt, skal der meget stærke smærter til for at få ham til at græde.

Hvis barnet er så ømskindet og forkælet at det græder for ingenting, skal jeg snart – ved at lade det skrige forgæves – få den kilde til at tørre ud. Så længe det græder, går jeg ikke hen til det; men jeg styrter til, så snart det tier. Inden længe vil barnet lære, at den bedste måde at tilkalde mig på er at tie eller højst at give et enkelt skrig fra sig. Det er af den synlige virkning som deres tegn udøver, at børn lærer at dømme om deres egen betydning; ingen anden måde er mulig for dem. Hvor megen umage et barn end gør sig, er det meget sjældent det græder når det er alene, medmindre det da har håb om at blive hørt.

Hvis barnet falder og får en bule i hovedet, hvis det får næseblod eller skærer sig i fingeren, så vil jeg – i stedet for at løbe hen til barnet med rædsel malet i alle træk – blive

siddende roligt, i det mindste et kort stykke tid. Ulykken er sket, barnet er nødt til at stå smerten igennem. Min iver ville kun forskräkke det yderligere og øge dets ømskinedhed. Har man fået et sår, er det mere ængstelsen end selve såret der piner en. Angsten vil jeg i det mindste skåne barnet for; thi det vil sikkert bedømme sit sår på samme måde som det ser jeg bedømmer det. Hvis det ser mig forfærdet styrte til med trøst og beklagelse, vil det anse sig selv for at være fortabt. Hvis barnet derimod ser mig bevare min koldblodighed, vil det også snart falde til ro, og så snart det ikke gør ondt mere, vil det tro at såret er helbredt. Det er i den alder man skal tage de første lektioner i mod og indse, at når man uden frygt bærer de lettere smerter, kan man gradvis øve sig op til at tåle de store.

Jeg er slet ikke ivrig for at undgå, at Emile bliver såret. Tværtimod ville jeg være ked af det, om han aldrig blev såret og således voksede op uden at kende smerten. At lide er det første han må lære. Det er den lære, han får mest brug for at tilegne sig. Når børn er små og svage, er det åbenbart kun for, at de kan tilegne sig denne vigtige livserfaring uden at tage skade deraf. Hvis et barn falder fra sin egen højde, brækker det ikke benet. Hvis det slår sig selv med en kæp, brækkes armen ikke af den grund. Hvis det griber om et skærende redskab, klemmer det ikke så hårdt, at såret bliver videre dybt. Jeg ved ikke, om man nogen sinde har set et frit legende barn slå sig ihjel, slå sig til krøbling eller på anden måde tilføje sig selv nogen nævneværdig skade, medmindre man da uforsigtigt har anbragt det på et højt møbel eller ladet det være alene med ilden eller glemt farlige instrumenter inden for dets rækkevidde. Med den masse af indretninger, som man samler omkring et barn for at værne det mod smerter, opnår man kun dette

at barnet, når det er blevet voksen, står hjælpeløst, uden mod og uden erfaring, så at det tror sig døden nær ved den mindste rift og besvimer bare ved at se en dråbe af sit eget blod.

Vor pedantiske undervisningsmani går stadig ud på at lære børnene, hvad de meget bedre kunne lære af sig selv, medens vi til gengæld glemmer at lære dem det som vi alene kunne have lært dem. Intet er mere fåbærligt end den umage man gør sig for at lære børn at gå, som om man nogensinde havde set et voksen menneske der på grund af sin ammes forsømmelighed ikke kunne gå! Tværtimod, hvor mange mennesker ser man ikke som hele deres liv har en elendig gang, fordi man ikke har lært dem at gå rigtigt.

Emile skal hverken have faldhat eller gangkurv og skal ikke føres i ledebånd.* Så snart han begynder at kunne sætte den ene fod foran den anden, bliver han kun støttet på brolagte steder, og dem sørger man for at komme over i en fart. I stedet for at lade barnet hensygne i et soveværelses beklumrede luft, skal De hver dag føre det ud på en eng. Dér skal De lade barnet løbe og boltre sig. Om det falder hundrede gange, så meget desto bedre; så meget hurtigere lærer det at rejse sig. Velværet ved opholdet i det fri vil opveje mange knubs. Min elev vil tit få skrammer; til gengæld vil han altid være glad. Hvis Deres børn får færre stød, er det sagtens fordi de er under stadig tvang, altid

* Intet er mere latterligt eller mere vaklende end de menneskers gang, som er blevet alt for meget ført i ledebånd, da de var små. Det er en af disse iagttagelser som synes dagligdags, fordi den er så slående rigtig, men som er rigtig i mere end én betydning.

under opsyn og derfor altid i dårligt humør. Jeg tvivler på, at fordelen er på deres side.

Et andet fremskridt som gør det mindre nødvendigt for børn at beklage sig, er dette at deres kræfter øges. Når de kan mere ved egen kraft, har de mindre hyppigt brug for at påkalde andres hjælp. Sammen med kræfterne udvikles forstanden, og ved dens hjælp lærer barnet at bruge sine kræfter på den rigtige måde.

Det er på dette andet stadium at barnets individuelle liv rigtig begynder. Det er dér det bliver sig bevidst som enkeltvæsen. Takket være hukommelsen breder følelsen af identitet sig til alle tilværelsens øjeblikke. Barnet bliver i sandhed »én«, »den samme«, og er følgelig allerede i stand til at føle glæde eller sorg. Det er altså af vigtighed, at man nu begynder at betragte det som et selvstændigt tænkende væsen.

Skønt man tilnærmedesvis kender et menneskelivs længste varighed og den sandsynlighed der på hvert alderstrin er for at nå dette mål, er dog intet mere usikkert end hvert enkelt menneskes levetid; meget få når at fuldføre den længste løbebane. De største farer truer i livets første år; jo kortere tid man har levet, des kortere tid har man udsigt til at leve. Af de børn som fødes, når højst halvdelen ynglingealderen, og det er sandsynligt at Deres barn ikke vil nå mandsalderen.

Hvad skal man da sige om den barbariske opdragelse som ofrer nutiden for en uvis fremtid, og som lægger bånd af alle arter på barnet, begynder med at gøre det ulykkeligt for at berede det til en foregivne fremtidig lykke som det sandsynligvis aldrig vil komme til at nyde? Selv om jeg går ud fra, at hensigten med denne opdragelse er fornuftig

"I ud
barnet
Vigtig
havne"

nok, hvordan kan jeg dog så uden at oprøres se stakkels ulykkelige børn pint under et utåleligt åg, dømt til uop-hørligt arbejde som galejslaver uden at have vished for, at dette slid nogen sinde vil blive dem til nytte? Den muntre barnealder henrinder med gråd, pryl, trusler og slaveri. Man piner det ulykkelige barn til dets eget bedste. Man ser ikke den død man selv påkalder, og som kan gibe barnet under dette plagsomme terperi. Hvem ved, hvor mange børn der dør som ofre for en faders eller en lærers naragtige visdom? Lykkelige over at undslippe hans grusomhed dør de, og den eneste fordel de høster af de lidelser han har tilføjet dem er, at de dør uden at begræde tabet af livet, idet de kun har kendt dets kvaler.

I mennesker! Vær menneskelige, det er jeres første pligt. Vær det over for alle samfundslag, over for folk af alle aldre, over for alt det som ikke bør være et menneske fremmed. Hvilken visdom mener I at kunne hente uden for det menneskelige? Elsk barndommen. Værn om dens lege, dens glæder og dens elskelige naturlighed. Hvem af jer har ikke undertiden ønsket sig tilbage til den alder hvor smilet altid ligger os om læben, og hvor man altid har fred i sjælen? Hvorfor vil I forhindre små uskyldige børn i at nyde den korte tid som svinder så hurtigt, og berøve dem det kostelige gode som de jo ikke kan misbruge? Hvorfor vil I fylde disse første år med bitterhed og smerte, disse år som iles så hurtigt, og som aldrig kommer igen hverken for børnene eller for jer selv? I fædre! Kender I det øjeblik da døden henter jeres børn? Pas på, at I ikke en dag kommer til at angre, at I har berøvet dem de korte øjeblikke som naturen skænker dem. Sørg derfor for at børnene, så snart de kan føle glæden ved at være til, også virkelig ny-

der denne glæde. Sørg for at de, i hvilken time end Gud kalder dem til sig, ikke skal dø uden at have smagt livets sødme.

* * *

Til en begyndelse er mennesket fra naturens bånd kun udstyret med de begær, som er nødvendige for dets selvopholdelse, og de tilstrækkelige evner til at tilfredsstille dem. Alle de andre begær har naturen lagt som en fond i sjælens dyb, hvor de udvikler sig og træder frem efterhånden som der bliver brug for dem. Kun i denne oprindelige tilstand findes der ligevægt imellem at ville og at kunne, kun da er mennesket ikke ulykkeligt. Så snart dets skjulte evner sættes i virksomhed, vågner indbildningskraften, den mest aktive af alle evner, og iler forud for de andre. Det er indbildningskraften som udvider mulighedernes grænse for os – det være sig på godt eller på ondt – og som følgelig opflammer og nærer vore ønsker gennem håbet om at kunne tilfredsstille dem. Men målet, som fra først af syntes at være inden for rækkevidde, flygter hurtigere end man kan følge. Når man tror at have nået det, forvandler det sig og viser sig for os langt borte i det fjerne. Da vi ikke ser den allerede tilbagelagte strækning, regner vi den for intet; men den strækning, som det står tilbage at gennemløbe, vider sig ud og forlænges i det uendelige. Således udmatter man sig uden at nå målet. Og jo mere vi opnår af nydelserne, des mere fjerner lykken sig fra os.

Det forholder sig tværtimod sådan, at jo nærmere mennesket bliver stående ved sin naturlige tilstand, des mindre er forskellen mellem dets evner og dets ønsker, og des kortere er følgelig den afstand som skiller ham fra lykken. Mennesket er aldrig mindre ulykkeligt, end når det synes

berøvet alt. Thi ulykken består ikke i savnet af tingene, men i følelsen af at man savner dem.

Den virkelige verden har sine grænser, indbildningens verden er uendelig. Da vi ikke kan udvide den første, lad os da begrænse den sidste, thi det er afstanden imellem dem som volder alle de kvaler, der gør os virkelig ulykkelige. Bortset fra kraft, sundhed og en god samvittighed er alle livets goder afhængige af den værdi, som den offentlige mening tillægger dem. Bortset fra legemlige smerter og samvittighedsnag er alle onder indbildte. Det er en almindelig anerkendt sandhed, vil man sige. Det indrømmer jeg; men den praktiske anvendelse af den er ikke almindelig. Og det er udelukkende praksis det her drejer sig om.

* * *

Oh, menneske! Indret dig på at leve efter hvad du inderst inde er, og du bliver ikke mere ulykkelig. Bliv på den plads naturen har anvist dig i menneskeslægtens kæde; derfra vil intet kunne fortrænge dig. Sæt dig ikke op imod nødvendighedens hårde lov og brug ikke i kampen mod den de kræfter, som himlen har givet dig, ikke for at du dermed skal spænde videre eller forlænge dit liv, men for at du skal bevare det, som det behager himlen, og så længe det behager den. Din frihed og din magt strækker sig ikke længere end dine naturlige kræfter; alt det andet er kun trældom, blændværk og magtstræb. Selv herskermagten er trældom, når den er afhængig af den offentlige mening. Thi du er afhængig af fordommene hos dem, som du styrer med fordomme. For at kunne lede dem som du ønsker det, må du gøre og lade som det behager dem. Blot de skifter mening, må du nødvendigvis forandre din handlemåde. Dine nærmeste rådgivere behøver kun at forstå den

offentlige mening i det folk som du tror at styre, eller de meninger som råder hos dine yndlinge, der behersker dig, eller din families og dine egne meninger. Disse vesirer, disse hofmænd, disse præster, disse soldater, disse tjenerne, disse sladresøstre, ja, endog børnene vil – var du end så klog som en Themistokles* – lede dig som et barn midt imellem dine legioner. Det er lige meget hvad du gør; din virkelige myndighed vil aldrig strække sig videre, end hvad der svarer til dine virkelige evner. Så snart man skal se med andres øjne, må man ville med deres vilje. Mine folk er mine undersætter, siger du stolt. Lad gå, men hvad er du selv? Dine ministres undersåt. Og dine ministre, hvad er de? Deres embedsmænds, deres elskerinders undersætter, deres tjeneres tjener. Tag alt, konfiskér alt og strø pengene ud i rigeligt mål, byg kanonstillinger, rejs galger, stejle og hjul, giv love og forordninger, engagér stadig flere spioner, soldater og bødler, byg flere fængsler, skaf flere lærker – stakkels små mænd! Hvad gavnner det jer alt sammen? I bliver ikke bedre betjent, ikke mindre bestjålet eller mindre bedraget, og I får ikke på den måde det absolute herredømme. I vil stadig sige: vi vil! men vil stadig komme til at gøre som andre vil.

Den eneste, som handler efter sin egen vilje, er den mand som, for at fuldbyrde denne sin vilje, ikke behøver at sætte en andens arm i forlængelse af sin egen. Deraf føl-

* Den lille dreng, som I ser her, sagde Themistokles til sine venner, er grækernes virkelige herre, thi han styrer sin moder, hans moder styrer mig, jeg styrer atheniererne, og atheniererne styrer grækerne. – Ak, hvilke styremænd ville man ikke mange gange finde under de største kejserriger, hvis man fra fyrfangen gik gradvis tilbage til den hånd, som i hemmelighed giver den første impuls.

ger, at det største af alle goder ikke er magt, men frihed. Det virkelig frie menneske vil kun hvad det kan, og gør hvad det har lyst til. Det er min grundlæggende læresætning. Man behøver kun at anvende den på barndommen, man vil da af den kunne udlede alle regler for opdragelse.

Samfundet har stadig gjort mennesket svagere, ikke blot ved at berøve det den ret, det havde over sine egne kræfter, men navnlig ved at gøre dem utilstrækkelige til et menneskelivs opretholdelse. Det er derfor, menneskets begæringer øges sammen med dets svaghed, og heri ligger også grunden til barndommens svaghed sammenlignet med den voksne alders. Hvis manden er et stærkt væsen og barnet er svagt, er det ikke fordi den første har mere absolut kraft end den sidste, men det er fordi den første på naturlig måde kan klare sig selv, hvad den anden ikke kan. Manden må altså have mere vilje og barnet mere fantasi; ved dette ord forstår jeg alle de ønsker, som ikke gælder virkelige fornødenheder, og som kun kan tilfredsstilles ved andres hjælp.

Jeg har angivet grunden til denne svaghedstilstand. Naturen bøder derpå ved fædres og mødres kærlighed til barnet. Men denne kærlighed kan overdrives, være behæftet med fejl og misbrug. Forældre, som lever i det borgerlige samfund, indlemmer alt for tidligt barnet deri. Ved at indpode det flere fornødenheder end det virkelig har, bøder de ikke på dets svaghed, men øger den. De øger den yderligere ved at kræve af barnet, hvad naturen ikke krævede, idet de lægger den smule kræfter, som barnet har til at fuldbyrde sin egen vilje, ind under deres viljes herredømme og forvandler den gensidige uafhængighed, hvori barnet holdes ved sin svaghed og forældrene af deres kærlighed, til trældom for den ene eller den anden part.

* *

Der er to slags afhængighed: af tingene, hvilket er naturens bestemmelse, og af menneskene, hvilket er samfundets værk. Afhængigheden af ting har intet med moral at gøre, den skader ikke friheden og afstedkommer ingen onder. Afhængigheden af mennesker, som ligger uden for naturens orden*, afstedkommer derimod alle onder, og det er den der bevirker, at herrer og slaver gensidig nedbryder hinandens moral. Hvis der findes noget middel til at bøde på dette onde i samfundet, må det være at sætte loven i menneskets sted og udruste almenviljen med en virkelig magt, som kan kue ethvert udslag af enkeltvilje. Hvis nationernes love kunne få samme ubøjelighed som naturlovene – en ubøjelighed som ingen menneskelig magt nogen sinde har kunnet trodse – ville afhængigheden af menneskene aldrig blive en afhængighed af tingene. Man ville da i samfundet kunne forene alle naturligtståndens fordele med det borgerlige samfunds. Man ville forene den frihed som holder mennesket fri for laster, med den moral som hæver det op til dydens stade.

Sørg under opdragelsen stadig for, at barnet udelukkende er afhængigt af tingene, så har De under opdragelsens fremadskriden fulgt naturens orden. Mød aldrig barnets uforstandige ønsker med andet end fysiske hindringer eller med den art straffe som selve dets handlinger affer, og som det vil huske. Man skal ikke forbyde det at gøre noget forkert, det er nok at forhindre det deri. Erfaringen eller afmagten bør være dets eneste lov. Gå ikke ind på

* I min afhandling *Samfundspagten* er det påvist, at der i samfundssystemet ikke er plads for enkeltmands vilje.

barnets ønsker, blot fordi det kræver at få dem opfyldt. Opfyld dem kun i tilfælde hvor barnet har brug for det, det beder om. Lad ikke barnet forstå, at det er lydighed når det selv handler, eller at det er magtudøvelse når det får andre til at handle i dets sted. Lad det i lige grad føle friheden i sine egne handlinger og i Deres. Supplér den kraft, barnet selv mangler, lige nøjagtig så meget som det behøver for at føle sig fri og ikke befalende. Når barnet modtager Deres hjælp med en følelse af ydmygelse, vil det hige efter det øjeblik da det kan undvære den og vil sætte en ære i at hjælpe sig selv.

* * *

Når De prøver at overtale Deres elever til at iagttage lydighedens pligt, understreger De denne over talelse med trusler om magtanvendelse eller, hvad værre er, med smiger og løfter. Og børnene, der adlyder – enten fordi de ser deres fordel derved, eller fordi de tvinges af lærerens magt – lader som om de er overbevist af fornuftgrunde. De indser meget godt, at lydighed er fordelagtig for dem og opsætsighed skadelig, hvis De som lærer bemærker deres lydighed eller opsætsighed. Men da De ikke forlanger andet af børnene end hvad der er ubehageligt for dem, og da det altid er pinagtigt at skulle rette sig efter en andens vilje, så gør de i smug som de selv vil. De er overbevist om, at de gør ret i at holde deres ulydighed skjult for læreren; men hvis de bliver opdaget, er de parate til at indrømme at de har gjort forkert, af frygt for en endnu større straf.

Da pligtfølelsen ikke hører deres alder til, findes der ikke i hele verden et menneske, som vil kunne få børn til at forstå hvad pligter er for noget. Men frygten for straf, håbet om tilgivelse, det trættende plageri, vanskeligheden

ved at finde det rigtige svar aftvinger dem de tilstælser man ønsker. Og så bider man sig ind at man har overbevist dem, medens man kun har trættet eller skræmt dem.

Hvad bliver resultatet? For det første, at De – ved at påtvinge børnene en pligt som de ikke føler – vækker dem til modstand imod Deres tyranni og vender deres kærlighed væk fra Dem. For det andet lærer De børnene at blive hykleriske, falske, løgnagtige, idet de derved regner med at kunne opnå en belønning eller unddrage sig en straf. Og endelig, ved at vænne dem til altid med en synlig bevæggrund at dække over en skjult, giver De dem selv midler i hænde til bestandig at føre Dem bag lyset, at berøve Dem kendskabet til deres karakter og ved lejlighed at spise både Dem og andre af med udflugter og tom snak. Så vil De indvende: men lovene bruger dog – skønt de også er bindende for samvittigheden – tvang over for voksne mennesker. Det indrømmer jeg. Men hvad er disse voksne andet end børn, som er blevet ødelagt af opdragelsen? Det er netop det man skal forebygge. Brug magt over for børn og fornuft over for voksne, det er naturens orden. Den viise mand behøver ingen love.

Giv Deres elev en behandling som svarer til hans alder. Sæt ham først på plads og hold ham fast dér på så god en måde, at han ikke engang prøver på at komme derfra. Så vil han, før han ved hvad visdom er, praktisere visdommens allervigtigste læresætning. Befal ham aldrig noget, hvad det så end er, absolut intet. Lad ham ikke engang få en anelse om, at De mener at have nogen myndighed over ham. Han skal blot forstå, at han er svag og De er stærk, og at han under denne tingenes tilstand er i Deres magt. Lad ham vide det, lære det, føle det. Lad ham tidligt erfare på sit eget stolte hoved, hvilket tungt åg naturen lægger på

mennesket: nødvendighedens hårde lov, under hvilken ethvert forgængeligt væsen må bøje sig. Få ham til at indse, at denne nødvendighed ligger i tingenes natur og aldrig udspringer af menneskeluner, og at den bremse, som holder ham tilbage, er kraften, ikke autoriteten. Det som han skal holdes borte fra, må De ikke forbyde ham; De skal blot forhindre ham i at gøre det, uden forklaringer, uden diskussion. Men det som De vil give ham lov til, skal De indrømme ham ved hans første anmodning, uden at han skal plage eller tryggle, og De skal fremfor alt give ham lov uden at stille betingelser. Giv tilladelse med glæde, giv afslag med ulyst, men ethvert afslag må være uigenkaldeligt. Ingen plagerier må bringe Dem til at vakle. Det udtalte nej må være en mur af malm. Når barnet fem eller seks gange forgæves har udtømt sine kræfter på at vælte den, vil det ikke mere forsøge derpå.

* * *

Man har prøvet alle midler undtagen ét, netop det eneste middel, som fører til målet: den velordnede frihed. Man skal ikke give sig af med at opdrage et barn, når man ikke forstår at føre det til det ønskede mål ved hjælp af lovene for det mulige og det umulige. Da rækkevidden af begge er i lige grad ukendt for barnet, kan man udvide eller indsnævre rammen omkring det efter forgodtbefindende. Med nødvendigheden som eneste bånd kan man binde det, drive det fremad eller holde det tilbage, uden at det knurrer. Man kan alene ved den kraft, som ligger i ordene »det kan ikke være anderledes«, gøre barnet bøjeligt og lærvilligt, uden at nogen unode får anledning til at slå rod. Thi lidenskaberne kommer aldrig i kog, når det indses, at deres frie udfoldelse ikke har nogen virkning.

Giv aldrig Deres elev nogen art af mundtlig irtettesætelse; han bør kun lære af erfaringen. Giv ham ikke nogen art af legemlig revselse, thi han forstår ikke hvad det vil sige at være skyldig til straf. Tving ham aldrig til at bede om forladelse, thi han har ikke forstand til med vilje at ville krænke Dem. Da hans handlinger er blottede for al moral-følelse, kan han ikke gøre noget som er moralsk forkasteligt, og som fortjener straf eller bebrejdelse.

* * *

Den eneste lidenskab, som af naturen er nedlagt i mennesket, er egenkærligheden taget i sin mest udstrakte betydning. Denne egenkærlighed i sig selv – eller i forhold til os – er god og nyttig; og da den ikke nødvendigvis har nogen forbindelse med næsten, er den for så vidt neutral. Den bliver kun god eller ond, alt efter den brug man gør af den og de forhold man anvender den på. Altså, indtil egenkærlighedens vejleder, nemlig fornuften, bliver udviklet, er det vigtigt at et barn ikke gør noget, blot fordi andre ser eller hører det. Kort sagt, det må intet gøre som refererer sig til andre mennesker, kun hvad naturen befaler det at gøre, for så gør det kun hvad der er godt.

Jeg siger ikke dermed, at et barn ikke må slå noget i stykker, ikke må komme til skade eller ikke må knuse en værdifuld genstand som kommer inden for dets rækkevidde. Et barn kan gøre megen skade uden i og for sig at handle forkert, fordi den skadelige handling afhænger af viljen til at gøre skade, og denne hensigt har barnet aldrig. Hvis det bare én gang gør skade med forsæt, vil alt være tabt. Så er det et ondt barn, næsten redningsløst fortabt.

* * *

Der er en grund til, at jeg vil opdrage Emile på landet, langt fra korrumperede tjenere – de uslesté mennesker efter deres herrer – og langt fra byens fordærvede steder. Den polerede optræden, hvormed byfolk dækker over deres fordærvelse, gør den tiltrækkende for barnet og smitter det. Bøndernes laster derimod, usminkede og grovkorne-de som de kan være, er mere egnede til at virke frastøden-de end tilløkkende, når man ikke har nogen særlig trang til at efterligne dem.

I landsbyen vil en hovmester have meget lettere adgang til de ting han vil vise sin elev. Hovmesterens omdømme, hans udtalelser, hans eksempel vil skaffe ham en anseelse som han ikke ville opnå i byen. Da hans virke er til gavn for alle, vil alle kappes om at fortjene hans tak og hans agtelse og vil gerne vise sig for hans elev, sådan som læreren kunne ønske de var i virkeligheden. Og selv om bønderne ikke retter deres fejl, vil de dog undgå at give forargelse, og det er alt hvad vi behøver til vort formål.

* * *

Vore første pligter er pligterne imod os selv. Vore mest oprindelige følelser er samlede om os selv. Alle vore spontane bevægelser, åndelige som legemlige, sigter til vor selvopholdelse og vort velvære. Vor første retsfølelse ud-springer ikke af den retfærdighed vi skylder andre, men af den retfærdighed andre skylder os. Her har vi igen én af urimelighederne i den almindelige opdragelsesmetode: at man først taler til børnene om deres pligter, aldrig om deres rettigheder. Man begynder med at sige det modsatte af hvad der burde siges, og taler om noget de ikke forstår og ikke kan interessere sig for.

Hvis jeg altså skulle opdrage et barn af den slags, som

jeg ovenfor har forestillet mig, ville jeg sige til mig selv: et barn forgriber sig ikke på personer, men på ting*, og erfaringen skal snart lære det at respektere den, som er det overlegen i alder og styrke. Men tingene kan ikke forsøre sig selv. Det første begreb man må bibringe barnet, er altså ikke så meget frihedsbegrebet som ejendomsbegrebet. For at barnet skal kunne fatte dette begreb, må det have noget som tilhører det selv. At nævne dets klæder, møbler og legetøj nytter ikke, thi skønt barnet råder over disse ting, forstår det dog ikke hvorfor eller hvorledes det besidder dem. At fortælle barnet, at det ejer disse ting, fordi det har fået dem som gave, gør ikke barnet stort klogere, thi for at kunne give noget må man først eje det; der ligger altså en ejendomsret forud for barnets egen, og det er ejendomsrettens princip man vil lære det; for slet ikke at tale om, at en gave er en overenskomst om overdragelse af ejendomsretten til noget, og barnet kan ikke vide hvad en overenskomst er.**

Jeg beder Dem, ærede læsere, konstatere gennem dette og hundrede tusind andre eksempler, hvordan man prop-

* Man bør aldrig tillade, at et barn giver sig i kast med voksnæ, som var de dets undergivne eller endog dets ligemaend. Vover det for alvor at slå nogen – være sig dets tjener eller bøddelen selv – så sørge for at det får disse slag igen med renter, så det mister lysten til at komme igen. Jeg har set tåbelige guvernanter opmuntre et barns genstridighed og ophidse det til at slå, ja, de har selv ladet sig slå af barnet blot for at le ad dets svage slag, uden at tænke på at hvert slag af den rasende lille fyr er et tilsigtet mord, og at den der slår som lille vil myrde som voksen.

** Det er derfor de fleste børn vil tage igen hvad de har givet bort, og græder når de ikke må få det. Det sker ikke mere, når de tilbunds har fattet hvad en gave er; men så bliver de rigtignok også mere forsigtige med at give.

per børnenes hoveder med ord som de ingen forudsætninger har for at forstå, og så endda tror man har givet dem en fortræffelig undervisning.

Det gælder derfor om at gå tilbage til ejendomsrettens oprindelse; thi derfra bør det første begreb om den udledes. En dreng, som lever på landet, har uvilkårligt fået noget kendskab til arbejdet med jordens dyrkning; dertil behøver han kun at bruge sine øjne og sin fritid, og begge dele står til hans rådighed. Det ligger til enhver alder, men navnlig til barnealderen, at ville skabe noget, efterligne, frembringe og give udtryk for magt og handlekraft. Har en dreng to gange set hvordan en have bliver gravet og tilsået og hvordan urterne gror op, så vil han også selv have et stykke jord at arbejde med.

Ifølge de ovenfor angivne principper modsætter jeg mig ikke denne lyst, tværtimod opmuntrer jeg den; jeg deler drengens smag, arbejder sammen med ham, ikke for hans fornøjelses skyld, men for min egen; det tror han i det mindste. Jeg bliver hans havekarl, og indtil han selv får tilstrækkelige kræfter, graver jeg jorden for ham. Han tager det gravede stykke i besiddelse ved at lægge nogle bønner i jorden, og derefter er hans ejendomsret til dette lille område absolut mere helligt og mere ærværdigt end den, som Nunes Balboa i kongen af Spaniens navn tiltog sig over Sydamerika ved at plante sin standart på Sydhavets kyst.

Hver dag går vi ud og vander bønnerne og ser med henrykkelse hvordan de spirer. Jeg forhører drengens glæde ved at sige: det tilhører dig! Ved derefter at forklare ham betydningen af ordet »tilhøre« får jeg ham til at forstå, at han har lagt sin tid, sit arbejde, sin omtanke, ja, hele sin person deri, at der i dette jordstykke er noget af ham selv, som han kan gøre fordring på over for hvem som helst, på

samme måde som han kunne trække sin arm ud af et andet menneskes hånd, hvis denne ville holde ham fast imod hans vilje.

En skønne dag, da han fuld af iver kommer ned i haven med sin vandkande i hånden, opdager han – oh, hvilket syn, oh, hvilken smerte – at alle bønnerne er rykket op med rode, og at hele jordstykket er gravet om; stedet er slet ikke til at kende igen. Ak, hvad er der blevet af mit arbejde, mit værk, den søde frugt af min møje og min sved? Hvem har røvet mit eje? Hvem har taget mine bønner? Det unge hjerte oprøres. Den første følelse af uretfærdighed fylder hjertet med bitter sorg. Tårer flyder i strømme. Det utrøstelige barn græder, ja, skriger af harme. Man tager del i hans sorg og vrede. Man søger oplysninger, anstiller undersøgelser. Endelig får man opklaret, at det er gartneren som er den skyldige, og man lader ham tilkalde.

Men dér er vi sandelig kommet til den rette! Da gartneren hører hvad klagen går ud på, begynder han at jamre højere end vi: »Nå således, mine herrer. Det er altså Dem, der har ødelagt mit bed. Jeg havde sået maltesermeloner deri. Det var nogle kerner, jeg havde fået som en udsøgt sjældenhed, og jeg havde håbet at kunne servere disse dejlige meloner for Dem, når de var modne. Men nu har De altså, blot for at så nogle elendige bønner, ødelagt mine meloner som allerede var begyndt at spire, og som jeg aldrig får magen til. De har tilføjet mig ubodelig skade og berøvet Dem selv den fornøjelse at få nogle udsøgte meloner serveret.«

* * *

Af dette forsøg på at indpode et barn de første begreber om ejendomsretten ser man, hvordan begrebet om ejen-

domsretten ganske naturligt går tilbage til den mand som – ved først at lægge sit arbejde i et stykke jord – tager det i besiddelse som sin ejendom. Det er klart, enkelt og ligetil og let fatteligt for et barn. Derfra til en forklaring vedrørende ejendomsretten, med køb og salg, er der kun et skridt; men derved skal man også standse brat.

* * *

De mest strålende tanker kan opstå i børns hjerner, de bedste vittigheder udgå af deres mund, ligesom de kan lege med de kosteligste diamanter uden at hverken tankerne eller diamanterne tilhører dem; den alder har ikke noget virkelig ejerforhold til noget som helst. De ting et barn siger, betyder ikke det samme for barnet som for os; det forbindes ikke de samme tanker dermed. Disse tanker – hvis barnet da i det hele taget har nogen – har i dets hjerne hverken logisk forbindelse eller fast sammenhæng. Der er ingen fasthed, intet holdepunkt i dets tankeverden. Læg nøje mærke til Deres påståede vidunderbarn. I visse øjeblikke vil De finde ham i besiddelse af en overordentlig spændkraft og aktivitet, med en åndsklarhed der fatter alt. Men oftest får De det indtryk, at samme barns ånd er slap, veg og ligesom omgivet af en tæt tåge. Snart iler barnet foran Dem, snart ligger det ubevægelligt. I det ene øjeblik fristes De til at sige: det er et geni, og et øjeblik efter: det er en dumrian. I begge tilfælde tager De fejl, for det er et barn. De har med at gøre. Det er en ørneunge som kløver luften et øjeblik, men i næste sekund atter falder ned på reden.

Trots alle de tegn på begavelse som De finder, skal De behandle barnet efter dets alder og passe på, at De ikke svækker dets kræfter ved at øve dem for meget. Hvis barnets unge hjerne begynder at blive varm, hvis De ser den

begynder at koge, så giv den frihed til at damp af. De må aldrig overanstreng barnets hjerne; De risikerer blot, at al kraften bortvejres. Når de første udladninger er fordampet, så hold de andre tilbage, indtil alt med årene vender sig til livgivende varme og ægte kraft. Ellers spilder De både Deres tid og Deres omhu; De ødelægger Deres eget værk og vil, efter så tankeløst at have beruset Dem i disse let fængelige dampe, stå tilbage med et bundfald uden kraft.

* * *

De pædagoger, som med brask og bram taler om den undervisning de giver deres elever, er betalt for at føre et sådant sprog. Af deres optræden ser man imidlertid at de tænker nøjagtigt som jeg. Thi hvad lærer de egentlig børnene? Ord, ord og efter ord. De praler af at de lærer dem adskillige fag, men de vogter sig vel for at vælge fag som ville være til virkelig nytte for børnene; det ville nemlig være en reel viden om tingene, og en sådan undervisning ville disse lærere ikke være i stand til at give. Lærerne holder sig til de fag som man synes at beherske, blot man kan de faglige udtryk, f.eks. heraldik, geografi, årstal, sprog osv., alt sammen fag som ligger mennesket og især barnet så fjernt, at det skulle gå mærkeligt til, om noget af det skulle komme barnet til nytte en eneste gang i dets liv.

* * *

I de mest omhyggeligt tilrettelagte undervisningssystemer er det læreren, som befaler og tror han holder børnene i faste tøjler. I virkeligheden er det barnet som styrer. Han benytter det, De kræver af ham, til at opnå hvad han selv har lyst til. Og han forstår altid at nå sit mål. Har han været

flittig en time, kommer De til at betale med otte dages overbærenhed. Hvert øjeblik skal man slå en handel af. Disse overenskomster som De foreslår efter Deres hoved, og som han gennemfører efter sit, falder ud til fordel for hans luner, særlig hvis man har været så ubetænksom at love ham noget som han er sikker på at få alligevel, enten han opfylder eller ikke opfylder den betingelse man har stillet. I almindelighed læser barnet bedre i lærerens sjæl end læreren i barnets. Og det kan ikke være anderledes, thi al den skarpsindighed som et barn, der er overladt til sig selv, ville anvende på sin selvopholdelse, anvender det nu på at redde sin naturlige frihed fra sin tyrans lærker. Læreren derimod, som ikke har nogen påtrængende interesse i at sondere barnets hjerte, mener undertiden han står sig ved at overlade barnet til dets dovenskab eller dets narrestreger.

Slå derfor ind på den modsatte vej. Lad Deres elev tro at han altid er den overlegne, og sorg for at det altid er Dem som er det. Der gives ingen så fuldkommen underkastelse som den der bevarer et skin af frihed; på den måde lægger man selve viljen i lærker. Det stakkels barn som ingenting ved, ingenting kan og ingenting kender, er han ikke ganske afhængig af Dem? Råder De ikke, i alt hvad der angår barnet, over dets omgivelser? Står det ikke i Deres magt at påvirke ham i den retning De vil? Ligger hans arbejde, hans leg, hans glæder og hans sorger ikke alt sammen i Deres hånd, uden at barnet ved af det? Ganske vist skal det kun gøre hvad det selv vil, men det bør kun ville det som De vil have det til at gøre. Barnet bør ikke tage et skridt som De ikke har forudset. Det bør ikke kunne åbne munden, uden at De ved hvad det vil sige.

Så kan han hengive sig til de legemsøvelser som hans

alder kræver, uden at hans ånd sløves. Så vil De se hvordan han – i stedet for ved list at sno sig fra et generende formynderskab – udelukkende vil beskæftige sig med i videste udstrækning at bruge alt hvad der omgiver ham til sikring af sit øjeblikkelige velvære. Så vil De blive forbavset over at se hans enestående opfindelsesevne, når det gælder om at tilegne sig alle de ting og begreber han kommer i forbindelse med og virkelig nyde tingene uden at spørge om andres mening.

Ved således at lade ham gå frem fuldkommen efter sin egen vilje undgår De at nære hans luner. Når han aldrig gør andet, end hvad der passer ham, vil han snart kun gøre hvad han bør gøre. Og skønt hans legeme er i stadig bevægelse, så snart det drejer sig om hans øjeblikkelige og følelige behov, vil De se hans forstand udvikle sig meget bedre og på en måde som passer meget bedre for ham end skolegang med goldt terperi.

Når han bliver klar over, at De ikke vogter på en lejlighed til at gøre ham imod, når han ikke længer har mistro til Dem, så vil han, da han intet har at skjule, aldrig føre Dem bag lyset og aldrig lyve for Dem. Han vil uden frygt vise sig som han er. De kan studere ham i ro og mag og tilrettelægge den undervisning De vil give ham, uden at han nogensinde tænker på at han bliver undervist.

Han vil heller ikke med nysgerrig mistro udspionere Deres færden og vil ikke gøre sig en hemmelig fornøjelse af at gibe Dem i en eller anden svaghed. Den ulempe, som vi hermed afværger, er nemlig meget stor. Børns største lyst er, som jeg har sagt, at opdage svage sider hos dem der skal opdragte dem. Denne hang kan føre til ondskab. Men den kommer ikke af ondskab, den kommer af trangen til at sno sig fra en myndighed som generer dem. Tyngtet af det

åg man pålægger dem, prøver de på at ryste det af sig, og de fejl de opdager hos deres lærere giver dem gode våben i hænde. Faren er at det bliver en indgroet vane at giveagt på folks svage sider og at fryde sig, når man finder nogen. Det er klart, at ved den af mig angivne fremgangsmåde stoppes endnu en kilde til uvanner hos Emile. Da han ingen interesse har i at finde fejl hos mig, vil han ikke søge efter dem og vil heller ikke fristes til at søge dem hos andre.

* * *

Disse stadige legemsøvelser, som udelukkende foregår efter naturens vejledning, vil styrke kroppen uden at sløve ånden. Men ikke nok med det; de danner i os den eneste art af tænkning som barnealderen er modtagelig for, og den mest nødvendige for en hvilken som helst alder. De lærer os nemlig til fuldkommenhed at kende brugen af vores kræfter, samspillet mellem vores egne legemer og de os omgivende legemer, samt brugen af de naturlige redskaber som står til vor rådighed, og som samstemmer med vores organer. Kan der tænkes nogen dummere skabning end en dreng, som udelukkende er opdraget i en stue under sin moders opsigts, og som nu, uvidende om hvad tyngde og modstandskraft er, vil rive et stort træ op med rode eller løfte en klippeblok? Første gang jeg kom uden for Genèves porte, ville jeg følge en hest i galop, og jeg kastede med sten for at ramme Salève-bjerget som lå to mil borte. Jeg blev hånet af alle landsbyens børn, der betragtede mig som en fuldkommen idiot. Når man er atten år, lærer man i filosofitimen, hvad en løftestang er. Der gives ikke den bondedreng på tolv år, som ikke forstår at bruge en løftestang bedre end den første fysiker i akademiet. Hvad skoledrenge lærer hinanden i skolegården er hun-

drede gange nyttigere end alt hvad de får indterpet i klassenværelserne.

Læg mærke til en kat, når den første gang smutter ind i en stue. Den går rundt og undersøger tingene, den betragter alt, den snuser til alt. Den er ikke et øjeblik i ro, og den er ikke tryg, før den har undersøgt og gjort sig fortrolig med alt. På samme måde med et barn der begynder at gå, og som så at sige træder ind i verden. Men der er en forskel. For at undersøge hvad der er i stuen, bruger begge synet, som jo er fælles for barnet og katten, men naturen har desuden givet den første hænderne, medens den anden er blevet udstyret med sin fine lugtesans. Alt efter som dette samspil mellem syn og hænder bliver godt eller dårligt opøvet, bliver børnene smidige eller plumpe, klodsede eller behændige, tankeløse eller tænksomme.

Da menneskets første naturlige bevægelser således går ud på at måle sig med omgivelserne, og da det i hver genstand det ser efterprøver de berøringskvaliteter som kan have forbindelse med det, bliver dets første studium altså en slags eksperimentalphysik anvendt til dets livs opretholdelse, men derfra holder man det borte ved spekulative studier, endnu før det har lært at finde sig til rette i livet. Så længe barnets fine og bøjelige organer kan tilpasse sig efter de legemer, de skal indvirke på, så længe sanseapparaten endnu reagerer sundt og uden svigten, er tiden inde til at opøve organer og sanser til hver sin særskilte funktion. Tiden er inde til at lære barnet de sansebetonede forbindelser mellem tingene og os. Da alt hvad der trænger ind til den menneskelige forstand, kommer ind ad sansningens vej, er menneskets første erkendelse en sansebetonet erkendelse. Det er den der danner grundlaget for den intellektuelle erkendelse. Vore første filosofilærere er vore

fodder, vore hænder og vore øjne. At sætte bøger i stedet for alt dette, er ikke at lære os at tænke, det er at lære os at bruge andres erkendelse. Det er at lære os at tro meget, men aldrig at vide noget.

For at udøve en kunst må man begynde med at anskaffe sig redskaberne, og for at man kan benytte disse redskaber må de laves så solide, at de kan tåle at bruges. For at lære at tænke må vi altså øve vore lemmer, vore sanser, vore organer, som netop er vor erkendelses redskaber. Og for at få så megen nytte som muligt af disse redskaber må legemet, som leverer dem, være stærkt og sundt. Det er altså langtfra rigtigt, at menneskets erkendelse udvikler sig uafhængig af legemet, tværtimod er det den gode legemskonstitution som gør, at ånden kan arbejde let og sikkert.

* * *

Det er vigtigt, at man i tide vænner sig til at ligge ubekvemt. Har man fået denne vane, finder man aldrig mere en seng dårlig. I almindelighed er det jo således, at når en hård levevis først er blevet vane skaffer den én en mængde behageligheder, medens en blødagtig levevis er forberedelsen til en mængde ubehageligheder. Folk som er alt for blødagtigt opdraget, kan kun sove på dun. Folk der er vant til at sove på brædder, kan sove overalt. Ingen seng er hård for den der falder i søvn, så snart han har lagt sig.

En alt for blød seng hvor man begraves i fjer og edderdun smelter og opløser så at sige kroppen. De alt for varmt tildækkede nyrer ophedes, hvilket ofte forårsager stenlidelser og andre svagheder. I alt fald giver den alt for varme seng netop den sarte konstitution som er alle sygdommes sæde.

Den bedste seng er den som giver den bedste søvn. Det

er en sådan seng Emile og jeg bereder os i dagens løb. Vi har ikke brug for persiske slavinder til at rede vore senge. Vort arbejde med jorden bereder os den bedste madras.

Jeg ved af erfaring, at når et barn er sundt, kan man få det til at sove og vågne næsten som man vil. Når barnet er i seng og keder barnepigen med sin pludren siger hun:sov nu! Det er som om hun, når barnet er sygt, ville sige: bliv nu rask! Det bedste middel til at få barnet til at sove er at kede det. Bliv ved med at tale indtil barnet er nødt til at tie, så vil det snart falde i søvn. Prædikener er altid godt for noget, så lige så godt prædike for barnet som vugge det; men selv om De bruger dette sovemiddel om aftenen, så vogt Dem alligevel for at bruge det om dagen.

Somme tider vil jeg vække Emile, mindre af frygt for at han skal komme i vane med at sove for længe, end for at vænne ham til alt, også til at blive vækket pludselig. Jeg ville være meget lidt skikket til min lærergerning, hvis jeg ikke forstod at tvinge ham til at vågne af sig selv og at stå op, så at sige efter min vilje, uden at jeg siger et ord.

Hvis han ikke sover længe nok, stiller jeg ham en kede-lig formiddag i udsigt; han vil da selv betragte hvert minut han sover længere som ren gevinst. Hvis han sover for længe, har jeg ved hans opvågningen arrangeret et eller andet, som kan fornøje ham. Ønsker jeg at han skal vågne på et bestemt klokkeslæt, siger jeg: »I morgen tidlig klokken seks tager vi på fisketur, vi skal dér og dér hen, vil du med?« Det vil han gerne og beder mig om at vække ham. Enten lover jeg det, eller jeg lover det ikke, alt efter om-stændighederne. Vågner han for sent opdager han, at jeg er taget af sted. Det skulle gå mærkeligt til, om han ikke snart lærer at vågne af sig selv.

Skulle det sjeldne tilfælde indtræffe, at et dovent barn

får tilbøjelighed til at ligge og dvaske i sengen om morgenen, må man gøre noget. Det går ikke an at lade barnet hengive sig til en dovenskab som vil gøre det fuldkommen sløvt. Man må vække det med noget stimulerende. Man forstår vel at der ikke er tale om at tvinge barnet; det drejer sig om at sætte skub i barnet ved at vække dets interesse for et eller andet. Når man ved valget af denne interesse følger naturens orden, vil den på én gang føre os til to mål.

Jeg kan ikke forestille mig den ting, som man ikke med lidt behændighed kan give børn interesse for, ja, en rasende lyst til, uden at man behøver at appellere til deres for-fængelighed eller kappelyst eller skinsyge. Deres livlighed, deres efterlignelseslyst er tilstrækkelig, og fremfor alt er deres naturlige munterhed et hjælpemiddel, som man ikke appellerer forgæves til, hvilket aldrig er faldet nogen lærer ind. I alle lege hvor børnene er fuldkommen klar over at det kun er leg, kan de uden klage, ja, med latter tåle hvad de ellers aldrig ville finde sig i uden at udgyde strømme af tårer. Lange faster, slag, brandsår, anstrengelser af enhver art er hos de vilde folkeslag ungdommens fornøjelser, et bevis på at selv smerte har sit krydderi som kan modvirke dens bitterhed. Men det er ikke enhver læ-rers sag at kunne tilberede denne ret, ligesom det ikke er alle disciples sag at kunne nyde den uden grimasser. Men nu må jeg tage mig i agt, ellers kommer jeg igen ind på undtagelserne.

Men der er én ting, fra hvilken der ikke gives nogen undtagelse: at mennesket er underkastet smerten, lidelser af enhver art, ulykker, farer og endelig døden. Jo mere mennesket bliver fortrolig med disse tanker, des lettere vil det helbredes for den ubelejlige ømskindethed som til sel-ve onderne fører den manglende evne til at bære dem. Jo

mere man gør mennesket fortroligt med de lidelser som kan ramme det, des mere vil man befri det, som Montaigne har sagt, for »det uventedes stik«. Jo mere vil man tillige gøre dets sjæl usårlig og hærdet. Dets legeme vil være det panser, mod hvilket de pile som rammer det vil prelle af. Selv dødens nærmelse – der jo endnu ikke er døden – vil det næppe føle; det vil så at sige ikke være døende, det vil være levende eller død, nogen mellemtilstand vil det ikke kende. Om dette menneske kunne samme Montaigne have sagt, hvad han sagde om en konge af Marokko: »Intet menneske har levet så langt ind i døden som han.« Standhaftighed og bestandighed skal ligesom de andre dyder tillegnes i barndommen. Men det er ikke ved at lære børnene disse dyders navne at man opøver dem deri, det er ved at lade dem føle disse ting på deres krop, uden at de ved hvad formålet er.

* * *

At opøve sanserne er ikke blot at bruge dem, men det er at lære at dømme ved deres hjælp, det er så at sige at lære at føle. Thi føle, se og høre kan vi kun i det omfang vi har lært det.

Der findes naturlige og ganske mekaniske øvelser, som tjener til at styrke legemet, uden at dømmekraften behøver at sættes ind. At svømme, løbe, hoppe, piske en top eller kaste med sten er alt sammen udmærket. Men har vi da ikke andet end arme og ben? Har vi ikke også øjne og øren? Og er disse organer overflødige ved brugen af lemmerne? De må altså ikke nøjes med at øve kræfterne, De må opøve alle de sanser som styrer dem. Drag den størst mulige nytte af hver enkelt, kontrollér den ene ved hjælp af den anden. De skal måle, tælle, veje og sammenligne. Sæt ikke

kraften ind, før De har beregnet modstanden. Sørg altid for at vurdering af virkningen går forud for anvendelse af midlerne. Gør drengen interesseret i aldrig at gøre en utilstrækkelig eller overflødig anstrengelse. Dersom han vænner sig til at forudberegne virkningen af alle sine bevægelser og at finde korrektivet til sine fejtagelser ad erfaringens vej, er det indlysende, at jo mere han virker, des mere forstandig vil han blive.

Lad os sige, at det drejer sig om at flytte en masse af en eller anden art. Hvis drengen da tager en alt for lang løftestang, vil han spilde for megen bevægelse derpå. Hvis han tager en, der er for kort, slår hans kræfter ikke til. Erfaring vil lære ham at vælge nøjagtig den stang han skal bruge. En sådan erfaringsvisdom ligger ikke over hans alder. – Eller lad os sige, at det drejer sig om at bære en byrde. Hvis han vil tage så meget som han kan bære uden først at prøve, om han kan løfte denne byrde, er han så ikke nødt til at bedømme vægten med øjnene? Forstår han at sammenlignne masser af samme materiale men af forskellig storrelse, lad ham så vælge mellem masser af samme storrelse men af forskelligt materiale. Derved nødes han til at øve sig i sammenligning mellem forskellige stoffers egenvægt. Jeg har set en meget velopdragen ung mand som ikke, før han havde prøvet det, ville tro, at en spand fyldt med grove egetræsspåner var lettere end den samme spand fyldt med vand.

Vi er ikke i lige grad herre ove brugen af alle vore sanser. Der er én sans, nemlig følelsen, hvis virksomhed aldrig afbrydes, medens vi er i vågen tilstand. Den er udbredt over hele vor krops overflade som en vagt, der stadig advarer os imod alt hvad der kan skade os. Det er også den samme sans som vi, enten vi vil det eller ej, tidligst får

kendskab til derved, at den stadig er i virksomhed, hvorfor vi i mindre grad behøver at gøre den til genstand for nogen særlig opøvelse. Vi bemærker imidlertid, at blinde har en finere og mere sikker følesans end vi, fordi de, da de ikke ledes af synet, er nødt til at bedømme tingene ud fra følesansen alene, medens vi har øjnene til hjælp. Hvorfor lærer man os ikke at færdes i mørke ligesom de blinde, at genkende de personer vi støder på, og bedømme de ting som omgiver os, kort sagt: vænner os til ved nattetid og uden lys at gøre hvad de blinde gør ved dagslys og uden øjnenes hjælp. Så længe solen lyser, har vi et forspring for dem. I mørke bliver de til gengæld vore førere. Vi er blinde halvdelen af livet. Forskellen er den, at de virkelig blinde altid forstår at klare sig, medens vi ikke overer at gå et skridt i mørke. Derfor har man lysene, vil De sige. Åh, altid disse kunstige indretninger! Hvem garanterer Dem for, at lysene vil følge os overalt hvor vi har brug for dem? Jeg ser hellere, at Emile har sit lys i fingerspidserne end i lysetøberens butik.

Er De indelukket i en bygning midt om natten, så klap i hænderne. Efter resonansen kan De da bedømme, om rummet er stort eller lille, om De står midt i rummet eller i et hjørne. Står De en halv fod fra muren, vil bevægeligheden i den mindre luftmængde give Dem en anden fornemmelse i ansigtet. Bliv stående og drej Dem i alle retninger; hvis der er en åben dør, vil en let trækvind røbe den. Befinder De Dem i en båd i mørke kan De, efter den måde hvor på luften strejfer Deres ansigt, mærke ikke blot i hvilken retning båden sejler, men også om strømmen fører Dem langsomt eller hurtigt af sted. Disse iagttagelser og tusind andre af lignende art kan kun gøres ordentligt om natten. Hvor meget vi end ville anspænde vor opmærksomhed

om sådanne forsøg ved dagslys, bliver vi dog hjulpet eller forstyrret af vort syn, og forsøgene har ingen værdi. Ved disse natlige forsøg har vi endda hverken hænder eller stok til hjælp. Hvor megen viden, som vort syn sædvanligvis hjælper os til, kan vi ikke erhverve gennem følesansen, selv uden at berøre nogen genstand.

Sørg for megen leg ved nattetid. Dette råd er vigtigere end det skulle synes. Natten skræmmer naturligt nok menneskene, undertiden også dyrene. Fornuft, viden, åndsnærhærelse og mod befrier kun få mennesker fra denne følelse. Jeg har set fornuftige mennesker, fritænkere, filosoffer, militærpersoner, som ved dagslys ikke lod sig skræmme af noget, om natten ryste som kvindfolk ved lyden af et faldende blad. Man siger at denne angst stammer fra ammestuehistorierne. Deri tager man fejl. Mørkeangsten har en naturlig årsag. Hvad er da årsagen? Den samme som gør døve mistænksomme og almuen overtroisk, nemlig uvidenhed om de ting som omgiver os, og det som foregår omkring os.

* * *

Som dreng var jeg i pension på landet hos en præst, der hed Lamercier. Som legekammerat havde jeg en fætter, der var mere velhavende end jeg. Han blev behandlet som den rige arving, medens jeg, som var blevet fjernet fra min fader, kun var en stakkels forældreløs. Min fornemme fætter Bernard var en skrækkelig kryster, især ved nattetid. Jeg drillede ham sådan med hans krysteragtighed, at hr. Lamercier blev ked af mit praleri og besluttede at sætte mit mod påprove. En efterårsaften da det var meget mørkt, gav han mig nøglen til kirken og bad mig gå op og hente bibelen, som han havde glemt på prædikestolen. For

at anspore min æresfølelse tilføjede han nogle opmunrende ord, som gjorde det umuligt for mig at undslå mig.

Jeg tog afsted, uden lygte; havde jeg haft en, ville det måske have været værre. Jeg skulle over kirkegården, og det klarede jeg kækt; thi så længe jeg var ude i det fri, skræmte mørket mig ikke. Da jeg åbnede kirkedøren, hørte jeg en rungende lyd under hvælvingerne. Jeg syntes det lød som stemmer, og min romerske standhaftighed begyndte at vakle. Jeg trådte ind, men knap havde jeg taget nogle skridt, før jeg standsede. Da jeg følte mig omgivet af det uigennemtrængelige mørke, som rådede i det store rum, blev jeg grebet af en sådan rædsel, at håret rejste sig på mit hoved. Jeg viger tilbage, jeg farer ud af kirken og løber rystende af skræk hjem til præstegården. I gården træffer jeg en lille hund ved navn Sultan, hvis kærtegn beroliger mig. Skamfuld over min angst vender jeg om; jeg forsøger at få Sultan med, men den stritter imod. Med en rask beslutning går jeg ind ad kirkedøren og træder ind i kirken. Næppe var jeg trådt ind, før skrækken i den grad lammede mig, at jeg fuldkommen tabte hovedet. Prædikestolen var til højre, hvad jeg naturligvis meget godt vidste, men da jeg uforvarende var kommet til at vende mig om, søgte jeg den længe til venstre. Jeg tumlede rundt mellem bænkene, så jeg til sidst ikke vidste hvor jeg var, og da jeg hverken kunne finde prædikestolen eller døren, blev jeg grebet af en fuldkommen panisk skræk. Endelig finder jeg døren, det lykkes mig at komme ud, og ligesom første gang styrter jeg bort, fast besluttet på aldrig at gå ind i kirken alene undtagen ved dagslys.

Jeg går tilbage til præstegården. Da jeg skal til at gå ind, hører jeg fra dagligstuen hr. Lamercier tale og le højt. Jeg

aner, at det er mig de ler ad, og skamfuld over at være skive for deres spot tøver jeg med at åbne døren. I det samme hører jeg frøken Lamercier udtale bekymring for, hvordan det er gået mig; hun beder tjenestepigen om at hente lygten, og jeg forstår at hr. Lamercier bereder sig til at gå op i kirken og hente mig ledsaget af min kække fætter, som bagefter uvægerlig ville have fået æren for denne ekspedition. På et øjeblik er min angst som blæst bort. Det eneste jeg frygter er at blive grebet i mit flugtforsøg. Jeg løber, så hurtigt mine ben kan bære mig, op til kirken, og uden at lade mig forvirre, uden så meget som at famle mig frem når jeg op til prædikestolen. Jeg stiger derop, tager bibelen og farer ned igen. I tre spring er jeg ude af kirken og det så hurtigt, at jeg glemmer at lukke døren efter mig. Forpustet træder jeg ind i stuen og kaster bibelen på bordet, endnu med mørkeangsten i hjertet, men skælvende af stolthed over at være kommet den påtænkte hjælpeekspedition i forkøbet.

Nu vil man sagtens spørge mig, om jeg nævner denne episode som et eksempel til efterfølgelse og som et eksempel på den fornøjelighed, jeg ønsker forenet med den slags natlige øvelser. Nej, jeg anfører det som bevis på, at intet bedre er i stand til at berolige en, som er skræmt af nattens skygger, end latter og samtale fra et selskab som er samlet i stuen ved siden af. Jeg foretrækker i øvrigt også, at læreren – i stedet for at holde øvelse med sin elev alene – om aftenen samlede en hel flok livlige børn. I første omgang skulle han ikke sende dem af sted enkeltvis, men flere i følge, og skulle heller ikke senere vove at sende en af sted helt alene uden at være ganske sikker på, at han ikke ville blive alt for bange.